

Fegyveres konfliktusok az I. világháború után (1917–1923)¹

Az egyik legtekintélyesebb moszkvai könyvkiadó évek óta gondoz egy fontos történelmi sorozatot. A *Novoje Lityeraturnoje Obozrenyie* (*Новое Литературное Обзорение, НЛО*) még 1999-ben indította útjára nagyszabású vállalkozását, a *Historia Rossica*-t. A sorozat első kötetének megjelenése óta a projekt részeként közel száz monográfia jelent meg az orosz történelem legkiválóbb nyugati és oroszországi kutatóinak tollából. Két éve a sorozat keretei között – mintegy „alsorozatot” nyitva – újabb jelentős program megvalósításába kezdett a kiadó. *Studia Europaea* címmel – együttműködve a moszkvai Német Történelmi Intézettel (*Deutsches Historisches Institut*) – olyan történelmi tárgyú kötetek kiadására szánta el magát, amelyek nem feltétlenül és nem kizárólag orosz témájúak, hanem túlmutatnak e tárgykörön, de egyúttal kapcsolódnak is ahhoz. A sorozat részeként eddig négy kötet jelent meg. Elsőként egy kétkötetes tanulmánygyűjtemény, amely a birodalmi Oroszország történelmi szemantikájához „szól hozzá”, olyan fogalmak értelmezését adva, mint a törvény, az alkotmány, az alattvaló, az állampolgár, az osztály, a társadalom, a nyilvánosság és sok más egyéb.² Hasonló nemzetközi együttműködés eredményeként született meg az a kötet, amely az időhöz való viszony, illetve az idő fogalmának 19. századi értelmezéseit tekinti át, párhuzamot vonva Oroszország és Európa többi része között.³ A sorozatban az I. világháborúhoz kapcsolódóan két tanulmánygyűjteményt is közreadtak. Az egyik az orosz történelemnek azt a periódusát vizsgálja, amely átmenetet képez a háború nyomán felbomló cári rend és az új szovjet feltételrendszer kiépülése között.⁴ A másik kötet, amely e recenzió tulajdonképpeni tárgya, az I. világháború utáni fegyveres konfliktusok történetét és tipológiáját rajzolja meg.

A békeidő háborúiról értekező kötet két fejezetbe rendezve adja közre a tanulmányokat. Az első részben kaptak helyet azok az írások, amelyek a fegyveres erőszaknak azt a típusát mutatják be, amikor az a forradalmi és ellenforradalmi csoportok konfliktusából eredt. Ez a fejezet önálló tanulmányt szentel az oroszországi polgárháború forradalmi és el-

1 *Война во время мира. Военизированные конфликты после Первой мировой войны. 1917–1923. Сборник статей.* Red.: Герварт, Р.–Хорн, Д. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 400 p. (*Studia Europaea*, 5.)

2 *Понятия о России. К исторической семантике имперского периода.* Red: Миллер, А. И.–Сдвижков, Д. А.–Ширле, И. Т. 1–2. Москва, 2012. (*Studia Europaea*, 1.)

3 *Изобретение века. Проблемы и модели времени в России и Европе XIX столетия.* Red.: Вишленкова, Е. А.–Сдвижков, Д. А. Москва, 2013. (*Studia Europaea*, 3.)

4 *Большая война России. Социальный порядок, публичная коммуникация и насилиение на рубеже царской и советской эпох.* Red.: Бруиш, К.–Катцер, Н. Москва, 2014. (*Studia Europaea*, 4.)

lenforradalmi erőszakának (*Революция и контрреволюция: синдром насилия в гражданских войнах России*), a vesztes közép-európai államok „vörös bestiával” hadakozó ellenforradalmi terrorjának (*Борьба с красной бестией: контрреволюционное насилие в побежденных странах Центральной Европы*), a finn polgárháborúnak (*Революция, гражданская война и террор в Финляндии*), a fasizmust megalapozó olaszországi fegyveres erőszaknak (*Военизированное насилие в Италии: обоснование фашизма и истоки тоталитаризма*) és az orosz fehér emigráció két világháború közti antibolsevizmusának (*Белый миф. Русский антибольшевизм в послевоенной Европе*). A kötet második fele pedig olyan dolgozatokat közöl, amelyekben az erőszak valamilyen etnikai konfliktushoz kapcsolódott. Ebben a fejezetben olvasható tanulmány a nagy háborút követő ukrainai fejleményekről (*Банды строителей нации? Роль повстанчества и идеологии в гражданской войне на Украине*), a paramilitáris mozgalmak balti térségben játszott szerepéről (*Граждане становятся солдатами: военизированные движения в Прибалтике после Первой мировой войны*), a Balkán fegyveres konfliktusairól (*Истоки, атрибуты и наследие военизированного насилия на Балканах*), a fegyveres erőszak szerepéről az Oszmán Birodalom felbomlása előtti periódusban (*Военизированное насилие в Османской империи накануне ее краха*). De találni írást Lengyelország és Írország háborút követő éveinek összehasonlításáról (*Из солдат – в штатские, из штатских – в солдаты: Польша и Ирландия после Первой мировой войны*), a „fegyveres erőszak brit kultúrájáról” (*Британская культура военизированного насилия в ирландской войне за независимость*) és a háború utáni Franciaországról, mint fontos ellenpéldáról (*Защитить победу: военизированная политика во Франции, 1918–1926 годы. Контрпример*).

A könyvet a szerkesztők, Robert Gerwarth és John Horne áttekintő tanulmánya vezeti be. A szerzők emlékeztetnek arra, hogy az I. világháború befejeződésével Európában sok helyen – a felbomlott Orosz Birodalom több pontján, így Ukrajnában, Finnországban, a balti államokban, Lengyelországban és a Kaukázusban, valamint Ausztriában, Magyarországon, Németországban, Olaszországban és az anatóliai területeken – évekig nem köszöntött be a béke. Ezeknek az elhúzódó konfliktusoknak fontos aspektusa volt az úgynevezett paramilitáris erőszak (*paramilitary violence*). Ennek az 1917 és 1923 között megmutatkozó jelenségnek az eredetét, megjelenési formáit és örökségét vizsgálják a kötetben szereplő tanulmányok. A bevezető írás definiálja is, hogy a kötet szerzői mit értenek paramilitáris erőszakon. Álláspontjuk szerint az nem más, mint mindazon katonai, vagy kvázi katonai szervezet és gyakorlat, amelyek vagy kiegészítették, vagy helyettesítették a hagyományos katonai struktúrákat, illetve azok tevékenységét. Erre többnyire azért voltak képesek, mert az államhatalom összeomlásával olyan helyzet alakult ki, amelyben működésüket semmi nem tudta érdemben korlátozni. De nem egy esetben találni példát arra is, amikor a paramilitáris erőszak nem a hatalmi vákuumot kihasználva, hanem a meglévő államhatalmat támogatva mutatkozott meg. Ez a fajta erőszak forradalmi és ellenforradalmi célokat egyaránt szolgálhatott, eszköze lehetett a legkülönbélebb világi ideológiáknak, és éppúgy felhasználható volt az új nemzetállamok megteremtése és védelme érdekében, ahogyan azokkal szemben is. Az új nemzeti kisebbségek éppoly előszeretettel éltek vele, mint az „államalapító” helyi nemzeti többség. A paramilitáris erőszak, ahol megjelent, nem vált feltétlenül kizárólagossá. Az erőszaknak ez a formája általában nem számolta föl az erőszak egyéb válfajait. Vele párhuzamosan számos további erőszakváltozat is létezhetett. Így ott, ahol ez az erőszak típus megjelent, éppúgy jelen lehettek a legkülönbélebb tiltakozó mozgalmak és felkelések, felüthette fejét a terrorizmus, a rendőri represszió, a bűnözői erőszak, vagy továbbra is folytatódhattak a hagyományos katonai műveletek.

A bevezető tanulmány szerzői arra is felhívják a figyelmet, hogy a kötet központi fogalmaként használt jelzős szerkezet – a *paramilitáris erőszak* – nem tekinthető valamilyen újdonságnak, azzal ugyanis már az 1930-as években is éltek. Akkor azonban kizárólag a fasiszta államokban kialakuló felfegyverzett politikai szervezetek megnevezésére használták. Két évtizeddel később a fogalom újabb jelentést nyert. Ettől kezdve a gyarmati felszabadító háborúkban és a posztkoloniális konfliktusokban részt vevő „ellenállók” tevékenységét határozták meg mint e gyakorlat alkalmazóit. Mindazonáltal a paramilitáris erőszakra már jóval korábban is akadt példa. A különböző, önmagukat felfegyverző csoportok, mint afféle helyi önvédelmi erők, már a napóleoni háborúk idején, számos helyen – Spanyolországban, Ausztriában, Poroszországban és Oroszországban – fontos szerepet játszottak a francia erők legyőzésében. A paramilitáris erők I. világháborút követő ismételt megjelenése annyiban különbözik a száz évvel korábbi elődökétől, hogy a 20. századi változat már azt követően lépett színre, hogy az európai fejlődés általánossá tette az állandó nemzeti hadseregek, a modern rendőri erők, a büntető törvénykönyvek és a börtönök létét, ezzel erősítve meg az állam erőszak-monopóliumát. Ez a kizárólagosság tört meg azzal, hogy a nagy háború helyére, annak befejeztével, végtelen számú kis konfliktus lépett. A háborút követő új helyzetben – átmeneti hatalmi vákuumban – a paramilitáris erőszak kettős rendelkezését nyert: egyfelől befolyásolta a fegyveres konfliktus kimenetelét, másfelől pedig gyakran adta alapját az újonnan létrejövő politikai hatalomnak és államnak.

A kötet tanulmányai többek között olyan kérdésekre is megpróbálnak választ adni, hogy mi vezetett a háború utáni fegyveres erőszakhoz, majd az 1920-as évek második felére a viszonylagos nyugalomhoz, illetve mi volt az oka annak, hogy a háború utáni erőszak bizonyos helyeken megjelent, míg másutt ismeretlen maradt. Az előbbivel kapcsolatban már eddig is többféle magyarázat született. Közülük talán az egyik legismertebb az, amelyik a háború utáni erőszakot a háború „brutalizáló” hatásával hozza összefüggésbe, vagyis annak feltételezésével, hogy a prolongált erőszak a háborús tapasztalatoktól való megszabadulás nehézségeiből következett. Az eseményeknek ez a fajta értelmezése azonban nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy a háborús emlékek miért szültek erőszakot az egyik helyen, míg másutt, például Franciaországban, nem. Ennek az ellentmondásnak a feloldására született meg néhány éve az a hipotetikus gondolat, amely az erőszakra való hajlam különbségeit azzal magyarázza, hogy míg a gyarmattartó államok társadalmainak sikerült belső feszültségeiket – háborús emlékeiket – gyarmataikon „levezetniük”, addig a tengerentúli birtokokkal nem rendelkező országoknak erre nem volt lehetőségük. Ez az elképzelés azonban egyelőre nem nyert bizonyítást. Erre vonatkozóan ugyanis mind ez ideig nem folyt komoly történeti kutatás, ezért hiányoznak a bizonyítékai annak, hogy a gyarmattartó államok magatartása erőszakosabbá vált volna a világháború után, mint amilyen azt megelőzően volt.

Érzékelve az ezzel kapcsolatos bizonyítékok hiányát a bevezető tanulmány szerzői felvetnek még egy értelmezési lehetőséget. Wolfgang Schivelbuschra hivatkozva rámutatnak arra, hogy a háború utáni erőszak mindenekelőtt a háborús vereség mozgósító erejével függhetett össze. Álláspontjuk szerint az I. világháború idején a nemzet kulcsszerepet játszott a tömeges erőszak megszervezésében és igazolásában. Utóbb pedig ugyanúgy meghatározó szerepe volt abban, hogy a háború befejezését követően legitimálja és elfogadtassa az erőszak feladását. Ám azokban az esetekben, amikor a nemzet vereséget szenvedett – és ebből a szempontból közömbös, hogy a vereség tényleges vagy csak képzelt volt, mint például Olaszország esetében –, sokkal nehezebb volt ezt a feladatot teljesíteni. Nem nehéz belátni, hogy ebből a szempontból is egészen mást jelentett győztesként hazatérni, mint vesztesként. A vereség elfogadása, amit Schivelbusch a „vereség kultúrájának” nevez, ki-

váltképp a központi hatalmak etnikailag vegyes határvidékein volt nehezen teljesíthető. Nem véletlen, hogy épp ezekről a területekről rekrutálódtak azok a fiatalok, akik a háború utáni paramilitáris csoportok nagy részét alkották. Az sem véletlen, hogy a náci háborús bűnösök között is jelentős számban voltak azok, akik ezekről az I. világháború következtében elvesztett vagy vitatott területekről származtak.

A bevezető tanulmány utal arra is, hogy a paramilitáris erőszak kialakulásában szerepe lehetett a „leszerelés kultúrájának” is. A háború utáni demobilizálás ugyanis nem csupán katonai és gazdasági kérdés volt, hanem legalább annyira politikai és kulturális is. Másképpen fogalmazva: a leszerelés nem egyszerűen adminisztratív művelet volt csupán. A katonai létből lelkileg is vissza kellett térni a civil életbe. Ez sehol se volt könnyű feladat. Különösen ott nem, ahol a visszatérés politikai és kulturális feltételei hiányoztak.

A kötet tanulmányai három vonatkozásban térnek el az I. világháború utáni paramilitáris erőszak jelenségének megszokott megközelítéseitől. Egyrészt abban, hogy a tanulmányok megpróbálják átfogni Európa mindazon részét, ahol ez a jelenség felbukkant. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szerzők figyelme elsősorban a felbomló dinasztikus birodalmakra, továbbá Németország keleti határvidékére összpontosít, vagyis azokra a területekre, amelyeket a szakirodalom „feltördelt zónaként” (*shatter zones*) tart számon. Ezek a területek Európának azon a részén találhatóak, ahol a korábbi határok megszűnésével az addig fennálló rend is összeomlott, lehetőséget teremtve ezzel a paramilitáris erőszak megjelenésének.

Az írások másik sajátossága, hogy a vizsgált periódus időbeli határait szélesebben határozzák meg, mint az általában elfogadott. A szerzők meggyőződése ugyanis, hogy az erőszak elszabadulása Európa különböző pontjain már 1912-ben elkezdődött. Egyfelől azzal, hogy Ulsterben felállították az első unionista paramilitáris csoportokat, másfelől pedig azzal, hogy kezdetét vette az első, majd a második Balkán-háború. Az erőszak európai ciklusa azonban nemcsak korábban kezdődött, mint az I. világháború, de később is fejeződött be. A kötet szerzői 1923-mal, a lausanne-i béke megkötésével zárják le a 20. század első európai erőszakciklusát.

Harmadrészt annyiban tekinthető a kötet nézőpontja egyedinek, hogy kitüntetett jelentőséget tulajdonít annak az ideológiai kihívásnak is, amit a bolsevizmus 1917-es hatalomra kerülése jelentett. Ugyanakkor a szerzők azzal is tisztában vannak, hogy a korszak ideológiai kihívása nem szűkíthető le a bolsevizmus képviselte irányzatra. A tömegpolitika új formáira való áttérés előzményei ugyanis visszanyúlnak egészen az 1870-es évekig, amikor az öreg kontinens nagy részén átalakítják a választási rendszert és megjelennek a demokratizálódás, a szocializmus és a nacionalizmus eszméire támaszkodó tömegmozgalmak. Mindezek figyelembevételével – állítják a kötet szerzői – nem lehet átfogóan és hitelesen bemutatni a paramilitáris erőszak politikai hátterét. Összességében úgy gondolják, hogy az I. világháborút követő erőszak tanulmányozása csak abban az esetben lehet teljes és eredményes, ha tekintettel van a korszak forradalmaira, a birodalmak összeomlására és az etnikai konfliktusokra.

A kötet szerzői szerint 1923-tól Európa-szerte kezdett kialakulni egy új – bár továbbra is felettébb törekeny – politikai és gazdasági stabilitás. Ez a folyamat együtt járt a paramilitáris erőszak visszaszorulásával. Az utóbbi alól kivételt jelentettek azok az államok – Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium és a háború után létrejött Csehszlovákia –, ahol egyébként sem volt jelen, vagy ha igen, csak marginális módon, a paramilitáris erőszak. Figyelmet érdemlő, hogy ezek az államok kivétel nélkül a győztes hatalmak közé tartoztak. Igaz ugyan, hogy a paramilitáris erőszak az 1920-as évek derekára már sokat veszített korábbi jelentőségéből, ám a különböző paramilitáris szervezetek továbbra is fontos

szereplői maradtak az európai – kiváltképp a közép- és kelet-európai – politikának. Ebbe a körbe tartoztak a német rohamosztagosok, az olasz „feketeingesek”, a román „vasgárdisták”, a magyar „nyilasok”, a horvát „usztasák”, a belga „rexisták”, hogy csak a legfontosabbakat említsük. E csoportok egy részének politikai megerősödése ugyan későbbi fejlemény – majd csak a gazdasági világválság nyomán következik be –, ennek ellenére e szervezetek többsége – és ez felettébb elgondolkodtató – valamilyen módon mégiscsak kötődött az I. világháború utáni paramilitáris erőszakhoz. Az erő kultusza azonban nemcsak ezekben a szervezetekben élt tovább, de abban a sokak által képviselt meggyőződésben is, amely teljes mértékben indokoltnak és teljesíthetőnek tartotta mindazok „kiiktatását”, akiket közösségtől idegennek ítélt. Ez a meggyőződés természetes, már-már magától értetődő gondolatnak tűnt. Olyan elképzelésnek, amelynek előzményei ugyancsak visszanyúltak a „háború utáni háború” gyakorlatához.

Az I. világháborút követő erőszak öröksége azonban nemcsak Európa egyes részein mutatkozott meg, következményei érezhetőek voltak a gyarmatokon is. Az antikolonialista mozgalmak ugyanis – egyfelől a nemzetek demokratikus önrendelkezésének wilsoni retorikájától, másfelől a III. Internacionálé 1920 augusztusában meghirdetett programjától inspirálva – fokozni kezdték aktivitásukat. A gyarmattartó hatalmak félelme a tengeren túli birtokaikon kibontakozó nemzeti és kommunista felkeléstől egyszerre fordította a briteket és a franciákat a reformok és a repressziók felé. Az első reakció azonban szinte kivétel nélkül mindenütt a tiltakozó mozgalmak erőszakos – gyakran paramilitáris erőket is alkalmazó – elfojtása volt. Egyiptomban, Indiában, Irakban, Afganisztánban és Burmában az angolok jelentős katonai erőt vetettek be, míg a franciák hasonló szigorral léptek fel Algériában, Szíriában és Indokínában. Egyelőre azonban tisztázatlan, hogy ez a fajta erőszak az európai „háború utáni háború” gyakorlatának kiterjesztését jelentette-e, vagy csak reakció volt az antikolonialista erők fokozódó aktivitására. A recenzeált kötet szerzői azt ígérik, hogy ezt a kérdést egy újabb tanulmánygyűjteményben fogják megvizsgálni.

Sz. Bíró Zoltán